

تاریخ شفاهی زنان، ضرورت‌ها و ویژگی‌ها

پیمانہ صالحی^۱

مصاحبه‌های تاریخ شفاهی مکمل یافته‌های تاریخ‌نگاری‌اند، زیرا پیشرفت‌های فنی، به‌ویژه میکروفون و ضبط‌صوت و دوربین باعث شده‌اند تا پژوهشگر، هنگام مصاحبه راحت‌تر با منبع خبر ارتباط برقرار کند. این نوع پژوهش‌های تاریخی، مورخان را آگاه کرد که باید به شواهد تاریخی رهیافتی انتقادی داشته باشند. پیش‌ازین، به تحلیل مورخ در تاریخ‌نگاری اکتفا می‌شد؛ ولی با این رهیافت، میکروفون و ضبط‌صوت هم به قلم و یادداشت تاریخ‌نگاران اضافه شد. موفقیت تاریخ شفاهی تا بدان‌جا پیش رفته است که اکنون جزء رویه‌های عملی امتحان‌شده در حوزه پژوهش به‌شمار می‌آید و نه تنها در تحقیقات تاریخی بلکه در حوزه‌های گسترده‌ای از جمله قوم‌شناسی و جامعه‌شناسی نیز جای خود را باز کرده است.

تاریخ شفاهی زنان

امروزه اجرای طرح‌های مرتبط با تاریخ شفاهی زنان، در خارج از کشور در مراکز دانشگاهی، بنیادهای مطالعات زنان، مراکز فرهنگ عامه، کتابخانه‌ها و پژوهشکده‌های تاریخ اجتماعی به‌طور گسترده دنبال می‌شود. مورخانی که مایل به بررسی زندگی زنان هستند، می‌خواهند افکار، روش‌ها، احساسات و خاطرات آنان را در مرکز تحلیل‌هایشان قرار بدهند و وقتی نتوانستند منابع مکتوب کافی در این زمینه پیدا کنند، به مصاحبه‌های تاریخ شفاهی روی آوردند. این‌گونه مورخان شفاهی تلاش می‌کنند با شناسایی رویکردهای روش‌شناختی که موجب آزاد شدن روایت‌های زنان از چارچوب‌های خاص می‌شود، مشکلاتی را که بر سر راه شنیدن صدای آنان است، برطرف سازند.

تاریخ شفاهی زنان در ایران به‌صورت خیلی کم‌رنگ وجود دارد و با گروه‌هایی از زنان که صدای آنان کمتر شنیده شده است مصاحبه نمی‌شود و بیشتر مصاحبه‌ها بر پایه نخبه‌گرایی است. همین‌طور نگاه به این حوزه متأثر از پدیده‌های سیاسی است و مؤلفه‌های دیگری غیر از ملاک‌های اصلی تبیین تاریخ شفاهی زنان ملاک قرار می‌گیرد.

سؤالی که همیشه مطرح می‌شود، این است که آیا اساساً باید تاریخ شفاهی زنان را از مردان تفکیک کرد؟ آیا باید بگوییم تاریخ شفاهی زنان یا تاریخ شفاهی مردانه؟

لازم است از دو دیدگاه به این موضوع نگاه کنیم:

دیدگاه اول مربوط به طرفداران نظریه‌ای است که اصولاً با تفکیک جنسیتی در پژوهش‌های تاریخی که تاریخ شفاهی نیز یکی از این روش‌های پژوهشی و ماحصل پژوهش است، مخالفند. به اعتقاد این گروه، اگر قبول کنیم که زنانگی و مردانگی، هیچ‌کدام قائم به ذات نیستند و در رابطه با هم شکل می‌گیرند، می‌توانیم بگوییم که منابع مربوط به مردان، به زنان نیز مربوط است و اگر با این تفکر متون تاریخی را بخوانیم، می‌توانیم مطالب بسیاری در مورد زنان، از متونی که در ظاهر مردانه است، استخراج کنیم.

^۱ پژوهشگر تاریخ شفاهی؛ pe_salehi@yahoo.com

ویژه‌نامه بیستمین سال تأسیس انجمن زنان پژوهشگر (۱۳۹۸). روزنامه شرق، ص ۱۰-۱۱.

برخی از دلایل طرفداران عقیده مذکور به این شرح است:

- 1. اهمیت هدف در انجام مصاحبه:** زمانی که یک حادثه تاریخی نظیر ملی شدن صنعت نفت، پیروزی انقلاب اسلامی و امثالهم به عنوان موضوع جهت انجام مصاحبه مد نظر قرار می‌گیرد، مصاحبه‌ها حول آن موضوع و در واقع موضوع محور است. پس اینکه راوی زن باشد یا مرد، تفاوتی نمی‌کند.
  - 2. مشخص شدن نقش زنان در جریان وقایع:** در مصاحبه‌های هدفمند، مصاحبه‌کننده با توجه به اینکه پاسخ سوالات و ابهامات را بیابد، به جلو می‌رود. زنان نیز به عنوان اعضای که در آن حادثه دخیل بوده‌اند، به همان نسبت که اثر و نقش داشته‌اند، در آن زمینه مطرح می‌گردند.
  - 3. قضاوت خواننده در مورد نقش افراد:** خوانندگان آثار تاریخ شفاهی بایستی پس از مطالعه مصاحبه‌ها، در مورد نقش افراد قضاوت نمایند، در واقع اینکه چه اشخاصی نقش برجسته‌تر و چه اشخاصی نقش کمتری داشته‌اند. پس ما نباید در جمع‌آوری اطلاعات تفکیک جنسیتی قائل شویم.
- دیدگاه دوم مربوط به طرفداران نظریه‌ای است که با تفکیک جنسیتی در تاریخ شفاهی موافقت می‌کنند. طرفداران این مقوله بر این باورند که در گذشته در تاریخ‌های مدون به زنان و مسائل آنان توجهی نمی‌شد و به نوعی نیمی از جامعه کنار گذاشته شده بودند. همچنین زنان زیادی نبوده‌اند که به نوشتن خاطرات خود اقدام کرده باشند و اصولاً زنان عادت نداشتند که درباره خودشان حرف بزنند. امروزه پذیرفته شده است که خاطرات زنان نه تنها منبع مفیدی برای مطالعات زنان، بلکه جزیی از تاریخ محسوب می‌شود. تاریخ شفاهی این فرصت را می‌دهد که صدای زنانی که عادت به نگاشتن ندارند، مانند زنانی که در کارخانه‌ها کار می‌کنند، شنیده شود، تا بتوانند درباره خودشان، برداشتشان از زندگی و غیره سخن گفته و اظهار نظر کنند. زنان دارای ویژگی‌های خاص رفتاری متفاوت از مردان هستند و زمانی که در نقش مصاحبه‌شونده قرار می‌گیرند، بایستی این عوامل مورد توجه قرار گیرند. برخی از دلایل دفاع از نظریه تفکیک تاریخ شفاهی زنان، به شرح ذیل است:
- **اهمیت شخص نه موضوع:** در موضوعات مختلف که زنان و مردان نقش‌آفرینان حوادث بوده‌اند، لازم است نقش هریک از اشخاص، به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار گیرد و در لابلای بررسی موضوع گم نشود. لذا اکثر اوقات در ابتدا نقش مردان مورد بررسی قرار می‌گیرد و طبیعتاً زنان در حاشیه قرار می‌گیرند.
  - **عدم تمایل زنان به بازگویی خاطرات و خودسانسوری:** این عدم تمایل از خودکم‌بینی، فرهنگ مردسالارانه یا محدودیت‌های خانوادگی و... ناشی می‌شود. به‌رحال بسیاری از مواقع، با وجود اینکه زنان حرف‌های زیادی دارند و حقیقتاً در تاریخ معاصر منشاء اثر بوده‌اند، از بیان خاطرات خود امتناع می‌ورزند.
  - **کمبود منابع در زمینه تاریخ زنان:** در ایران زنان زیادی نبوده‌اند که خاطرات خودشان را تحریر کرده باشند و اصولاً زنان عادت ندارند که درباره خودشان حرف بزنند. خاطرات زنان نه تنها منبع مفیدی برای مطالعات زنان است، بلکه جزیی از تاریخ محسوب می‌شود، در حال حاضر با کمبود منابع در زمینه تاریخ زنان مواجه هستیم.
  - **الگو قرار گرفتن برای زنان آینده:** ثبت خاطرات و بیان نانوشته‌ها می‌تواند برای نسل جوان مورد استفاده قرار بگیرد. شنیدن موفقیت‌ها و درک ناکامی‌ها، اثرات زیادی بر زنان جوان خواهد گذاشت.

مراکز تاریخ شفاهی زنان

از جمله مراکز تاریخ شفاهی زنان خارج از کشور می‌توان این موارد را نام برد:

ویژه‌نامه بیستمین سال تأسیس انجمن زنان پژوهشگر (۱۳۹۸). روزنامه شرق، ص ۱۰-۱۱.

- مرکز زنان ایران که از زیرمجموعه‌های بنیاد مطالعات ایران است، در ۱۹۸۹ میلادی برای پژوهش درباره مسائل زنان در آمریکا تأسیس شد. این مرکز با بیش از شصت زن ایرانی مصاحبه انجام داده است.
  - پژوهشکده تاریخ اجتماعی آمستردام در زمینه جنبش‌های اجتماعی زنان، تاریخ شفاهی دارد ولی در مورد زنان ایرانی نیست. بعضی از موضوعات این پژوهشکده به این قرار است: زنان و خانواده‌هایشان، خاطرات زنان، زنان خانه‌دار و حقوق زنان.
  - کتابخانه انگلستان این مجموعه‌ها را در زمینه تاریخ شفاهی دارد: زندگی در خانه و کار، فعالیت‌های سیاسی و اعتراض، فمینیسم و جنسیت و زندگی شهری.
  - مرکز فرهنگ عامه آمریکا طرح‌های گسترده‌ای را در زمینه تاریخ شفاهی زنان انجام داده است، از جمله تاریخ شفاهی زنان سیاهپوست، زنان و آموزش، زنان و اشتغال، حقوق شهروندی، روابط نژادی، زنان صنعتگر، زنان هنرمند، کارمندان زن و زنان خانه‌دار.
  - طرح تاریخ شفاهی زنان و سیاست از طرف مرکز تاریخ شفاهی کالیفرنیا، برای معرفی زنان بانفوذ در کالیفرنیا انجام شده است. این طرح به‌عنوان بخشی از فعالیت‌های کلاسی برای دانشجویان انجام شده است.
  - دانشگاه اوکلاهما تاریخ شفاهی مردم اوکلاهما را ضبط کرده است که با ششصد نفر از مردم مصاحبه کرده‌اند که تعدادی از این افراد را زنان تشکیل داده‌اند.
  - دانشگاه نگزاس تاریخ شفاهی زنان را با مصاحبه با گروه‌های مختلف زنان انجام داده است.
  - دانشگاه هاروارد در زمینه تاریخ شفاهی زنان در حوزه‌های کار، آموزش، بهداشت و سیاست و نیز تاریخ شفاهی زنان سیاهپوست مصاحبه انجام داده است.
  - دانشگاه ایالتی جورجیا، پروژه تاریخ شفاهی زنان فعال را در سال ۲۰۰۶ تأسیس کرده است که موضوعاتی نظیر خشونت خانگی، سلامت زنان، فعالیت‌های اجتماعی و هنر و فرهنگ را دربر می‌گیرد.
  - خانم سوتلانا الکسیویچ نویسنده اهل بلاروس، نویسنده کتاب «جنگ چهره زنانه ندارد»، با زنانی که در ارتش اتحاد جماهیر شوروی در جنگ جهانی دوم جنگیدند، گفت‌وگو کرده است که از هر قشری بودند؛ پرستار، تک‌تیرانداز، خلبان، رختشویی، پارتیزان، بی‌سیم‌چی و...
  - مجله مطالعات زنان، هر چند سال یک بار ویژه‌نامه‌ای را به تاریخ شفاهی زنان اختصاص می‌دهد.
  - مجله تاریخ زنان در آمریکا، مقالات متعددی در زمینه فمینیست و تاریخ شفاهی دارد.
- از جمله مراکز داخلی که در زمینه تاریخ شفاهی زنان فعالیت کرده‌اند، می‌توان این موارد را نام برد:
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، با نگاهی بلند به همه موضوعات مطرح در تاریخ معاصر ایران توجه دارد و درجه اثرگذاری و نقش‌آفرینی در حوزه تخصصی، ملاک انتخاب مصاحبه‌شوندگان بوده است. از میان مجموع مصاحبه‌ها، 11 درصد زنان بودند.

ویژه‌نامه بیستمین سال تأسیس انجمن زنان پژوهشگر (۱۳۹۸). روزنامه شرق، ص ۱۰-۱۱.

- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، با تعدادی از زنان مصاحبه انجام داده است و تاریخ شفاهی مبارزات سیاسی زنان مسلمان را به صورت کتاب چاپ کرده است.
- موسسه نشر آثار امام خمینی، طرح تاریخ شفاهی زنان سیاسی و زندانی پیش از انقلاب و زنان فعال در حوزه اجتماعی و فرهنگ پس از انقلاب را ضبط کرده است.
- حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، با تعدادی از زنان مصاحبه کرده است و کتاب‌هایی نظیر خاطرات خانم مرضیه دباغ را منتشر کرده است.
- سازمان موزه‌ها و کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، با تعدادی از زنان در قالب تاریخچه حوزه علمیه خواهران و حضور اجتماعی زنان در مشهد مصاحبه کرده است.
- مرکز مشارکت زنان ریاست‌جمهوری با بانوان فعالی سیاسی مصاحبه انجام داده است.

نتیجه‌گیری

تاریخ شفاهی زنان در خارج از کشور به صورت جدی دنبال می‌شود و تحت‌تأثیر جنبش‌های فمینیستی است و به گروه‌هایی از زنان توجه دارد که صدایشان شنیده نشده است مثل کارگران، زنان بازمانده از جنگ و زنان خانه‌دار. تاریخ شفاهی زنان در ایران به صورت خیلی کم‌رنگ وجود دارد و مطابق با اهداف دقیق ثبت تاریخ شفاهی زنان نیست، یعنی زنان صرف‌زن بودن و داشتن دغدغه‌ها و مشکلات این گروه، مورد مصاحبه قرار نمی‌گیرند. نگاه به این حوزه متأثر از پدیده‌های سیاسی است و مؤلفه‌های دیگری غیر از ملاک‌های تبیین تاریخ شفاهی زنان ملاک قرار می‌گیرد.

بنابراین تحولی که در ایران به آن احتیاج داریم، تغییر نگاه به تاریخ شفاهی زنان است چون در حال حاضر این دیدگاه با معنای دقیق این حوزه از تاریخ‌نگاری متفاوت است. اگر این نگاه تغییر کند، شاهد اجرای طرح‌های تاریخ شفاهی موفق در حوزه فعالیت‌های زنان و انتشار آثاری قوی در این حوزه خواهیم بود.